Two Days Interdisciplinary National Conference

The Contribution of Vidarbha Development Board in the Progress of Vidarbha

October 16-17, 2019

Conference Proceedings

Editor
Dr.Arvind Joshi

Organised by
Vidarbha Marathi Samajshastra Parishad
And
Department of Sociology,C.P.and Berar E.S. College , Nagpur

Two Days Interdisciplinary National Conference
On
The Contribution of Vidarbha Development Board in the Progress of Vidarbha

October 16-17, 2019

Organised by

Vidarbha Marathi Samajshastra Parishad
And
Department of Sociology,C.P.and Berar E.S. College , Nagpur

Editor

Dr.Arvind Joshi
Organising Secretary
HoD
Department of Sociology,C.P.and Berar E.S. College
Tulsibagh Road Mahal Nagpur

Patron
Maj.Gen.A.S.Deo
President
C.P.and Berar E.S. Society , Nagpur

Mr.Anil Mahajan
Secretary
C.P.and Berar E.S. Society , Nagpur

Mentor
Dr.Milind Barhate
Principal
C.P.and Berar E.S. College , Nagpur

Organizing Secretary
Dr.Arvind Joshi
HoD
Department of Sociology
C.P.and Berar E.S.College , Nagpur

Dr.B.M.Karade
President
Vidarbha Marathi
Samajshastra Parishad

Advisory Committee

Dr.B.K.Swain

Dr.Ravindra Vikhar

Dr.Kishor Raut

Dr.Vinayak Irpate

Dr.G.N.Nimbarte

Dr.J.K.Mahajan

Dr.Medha Kanetkar

ISBN:978-81-941779-5-0

Published by-Sankalp Publication Vidyanagar, Nagpur

M-8600848950

१८.विदर्भातील सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक आणि राजकीय

परिस्थीती....................104

प्रा. अनिल रा. गावंडे
समाजशास्त्र विभाग प्रमुख
डॉ. पंजाबराव देशमुख कला व
वाणिज्य महाविद्यालय (सायं.)
कॉटन मार्केट, नागपूर.

१९.विदर्भाचा आर्थिक विकास आणि मानव व नैसर्गिक संसाधने 108

डॉ. विजय ंकरराव दिघोरे
भिवापुर महाविद्यालय, भिवापुर
जि.नागपूर

२०.सिंचन सुविधाबाबत विदर्भ विकास मंडळाची भूमिका 113

डॉ. देवमन श्रीकृष्ण उंबरकर
समाजशास्त्र विभाग प्रमुख
स्व. वसंतराव कोल्हटकर कला महाविद्यालय
रोहणा, ता. आर्वी, जि. वर्धा.

२१.विदर्भातील नक्षलवाद एक समस्या 123

प्रा. डॉ. अशोक एन.सालोटकर
सहयोगी प्राध्यापक
गोविंदराव वारजूकर महाविद्यालय,
नागभिड जि. चंद्रपूर

२२.विदर्भातील प्रमुख आदिवासींच्या आर्थिक, सामाजिक, राजकीय, ैक्षणिक समस्या
...................130

सहा.प्रा. लिना विलास गादेवार
समाजशास्त्र विभाग प्रमुख, रविन्द्रनाथ टागोर कॉलेज डोंगरगाव, नागपूर

विदर्भाचा आर्थिक विकास आणि मानव व नैसर्गिक संसाधने

डॉ. विजय ांकरराव दिघोरे
भिवापुर महाविद्यालय, भिवापुर
जि.नागपूर

विदर्भ प्रदेश आणि विदर्भाच्या लोकांचे महारा ट्राला मोठे करण्यात योगदान आहे. प्रदेशाच्या दृ टीने पाहिल्यास केंद्र सरकारच्या पर्यावरणीय मार्गदर्शक तत्वाप्रमाणे प्रत्येक राज्याच्या भुभागाच्या ३३ टक्के भुभागावर हवामान सुरक्षेकरीता जंगले असणे आवश्यक आहे. महारा ट्राचे भौगोलीक क्षेत्र ३०८ हजार चौ.की.मी. होते व वनाच्छादीत क्षेत्र ६२ हजार चौ.की.मी. म्हणजे १६.२५ टक्के इतके होते म्हणजे रा ट्रीय मानवाच्या निम्मे आहे. परंतु जेवढे जंगल आहे. त्यापैकी ८० टक्के जंगल विदर्भातच आहे. परंतु वनविभागाकडून पाणी व माती संधारण करून वनीकरणासाठी वैधानिक मंडळांना जो निधी दिला जातो. त्यामध्ये महारा ट्रातील इतर प्रातांच्या तुलनेत विदर्भाला कमी दिला जातो. विदर्भातील कोळसा, पाणी व जमीन वापरून जी विज निर्मीती रोज होते त्यापैकी सरासरी ६० टक्के विज विदर्भाच्या बाहेर महारा ट्रात पाठविली जाते म्हणजे संसाधने विदर्भाची आणि संपत्ती निर्मीती अन्य प्रदेशात होत आहे. तसेच कापसाचे उत्पादन विदर्भात तर सुतगिरण्या अन्य प्रदेशात असे घडत आहे.

विदर्भातील गेल्या ५८ व ाात औद्योगिकरण न झाल्यामुळे उच्च शिक्षण घेणाऱ्या मुलामुलींना त्यांच्या लायकीच्या व पगाराच्या नोकऱ्या विदर्भात उपलब्ध नसल्यामुळे रोजगारासाठी मुंबई—पुणे कडे स्थलांतरीत व्हावे लागते. त्यामुळे कुटूंब विखुरलेला जात आहे. महारा ट्र आर्थिक विकासाच्या दृ टीने प्रगत असला तरी संपुर्ण औद्योगिक विकास मुंबई—पुणे— नाशिक या क्षेत्रात झालेला आहे. या क्षेत्राला विजपुरवठा मात्र विदर्भातून केला जातो त्यासाठी लागणारा कच्चा माल जमीन, कोळसा व पाणी यासाठी विदर्भातील चंद्रपूर सारख्या ाहराचा आधार घ्यावा लागतो आणि म्हणूनच सर्वाधिक प्रदु ाीत ाहर म्हणून चंद्रपूरकडे पाहिले जाते ही विदर्भाची किती अवहेलना आहे.

विदर्भाचे मागासलेपण :—

विदर्भाचा आर्थिक विकासाचा विचार करतांना विदर्भाची भौगोलिक संपदा विपूल असतांना देखील आजही विदर्भ आर्थिक दृ टने मागासलेला आहे. त्याच्या या मागासलेपणाची कारणे आर्थिक व सामाजिक आहेत. विदर्भात एकूण नऊ जिल्हयाचा समावेश होतो या प्रदेशात ज्वारी, कापुस, गहु, उस, संत्रे, तांदुळ इत्यादीबाबत विपुलता आहे. शिवाय विदर्भाच्या भुगर्भात कोळसा, मॅग्नीज व इतर खनिजे देखील विपुल आहेत. जंगल संपती कमी नाहीत. नागपूरची संत्री भारतभर प्रसिध्द आहे. असे असूनही पश्चिम महारा ट्राला अनेक चांगले नेते दिले आहेत. चार मुख्यमंत्री दिले आहेत. परंतु हे नेतृत्व विदर्भातील ोतीतून निघणाऱ्या उत्पादनावर

रासायनिक प्रक्रीया करणारे कारखाने निर्माण व्हावयास पाहिजे तसे झाले नाहीत विदर्भाचे काही आर्थिक प्रकल्प येथून गुंडाळले गेले काही प्रकल्प मिळणार होते ते देखील विदर्भाला मिळाले नाहीत तर ते इतर क्षेत्रात गेले आज राजकीय पाठींबा आर्थिक विकासाच्या दृ टीने फार महत्वाचा मानावा लागेल.

विदर्भाचे अनुशे ााची स्थिती :—

विदर्भाच्या विकासाचा अनुशे ा सतत वाढत आहे लोकसंख्येच्या प्रमाणात विदर्भाला विकास निधी मिळालाच नाही अनुशे ाच्या रूपात विदर्भ वंचीत राहीला परंतु प्रत्येक नागरीक आज स्वतंत्र विदर्भ होण्याची वाट बघतो आहे आणि गरजेप्रमाणे नविन राज्य निर्माण करणे ही रा ट्रहिताच्या दृ टीने एक सामान्य व नेहमी चालणारी प्रक्रिया आहे, गेल्या ५८ व ािच्या अनुभवावरून हे स्प ट होते की वैद्यानिक विकास महामंडळाची स्थापना करण्याची प्रक्रीया ३८ व ि लांबविली नंतर ती कशीबशी वैद्यानिक मंडळे स्थापन झाली.

वैद्यानिक विकास महामंडळ वैदर्भियासाठी केवळ एक मृगजळ आहे. पश्चिम महारा ट्रात धरणे, सिंचन प्रकल्प, मृदा संरक्षण यावर अधिक भर देण्यात आला. विदर्भ हा आश्वासित पर्जन्याचा प्रदेश म्हणून त्याला वाऱ्यावर सोडण्यात आले. आर्थिक निक ाच्या बाबतीत एकूण २५ निक ापैकी १८ निक ाबाबत विदर्भाची जैसे थे स्थिती होती. केवळ ३ निक ाबाबत प्रगती झाली व ४ निक ाच्या बाबतीत पिछेहाट झाली. म्हणजेच महारा ट्राच्या आर्थिक विकासाच्या संदर्भात आर्थिक विकास अतिशय मंदगतीने होत आहे. विदर्भाच्या या मंदगतीने होणाऱ्या विकासाबाबत जनतेने असंतो ा उसळल्यामुळे महारा ट्र सरकाने अर्थतज्ञ प्रा. दांडेकर हयांच्या अध्यक्षतेखाली प्रादेशिक अनुशे ा मोजल्यानंतर असे निदर्शनास आले की एकूण अनुशे ापैकी सर्वात जास्त अनुशे ा विदर्भाचा आहे. हा अनुशे ा भरून काढण्यासाठी म्हणजेच पर्यायाने राज्य एकात्म राहण्यासाठी उपलब्ध विकास निधी पैकी ८५ टक्के निधी मागील अनुशे ा घालविण्यासाठी आणि १५ टक्के निधी चालु विकासावर खर्च करावे असे दांडेकर समितीचे म्हणने होते. परंतु प्रत्यक्षात उलटे झाले १५ टक्के निधी अनुशे ा घालविण्यावर खर्च होत गेला त्यामुळे अनुशे ा हटविणे अशक्य झाले. एवढेच नव्हेतर जो काही खर्च झाला त्यातही विदर्भाला डावळण्यात आले त्यामुळे विदर्भाचे मागासलेपण आणि विकसीत व अविकसीत प्रदेश हयामधील वि ामता वाढतच गेली.

उद्योगधंद्यात विदर्भाचे मागसलेपण :—

महारा ट्र राज्याच्या निर्मीतीनंतर विदर्भाच्या मोठया व मध्यम उद्योगाची पुरेशा प्रमाणात वाढ झाली नाही. कारण त्यांच्या निर्मीतीसाठी   ाासनाकडुन आवश्यक विविध सोयी व कर वि ायक सवलतीचा अभाव आहे. नागपूर   ाहरात राहणारे उद्योजक जवळच असणाऱ्या मध्यप्रदेशातील छिदंवाडा जिल्हयात मध्यम व लघु

उद्योग स्थापन करतात. छत्तीसगड ासन उद्योगधंद्याच्या निर्मितीसाठी ज्या सोई सवलती देवु ाकते तर महारा ट्राची का नाही? काळाची गरज लक्षात घेता कामगार संघटनासह कोनीच विदर्भातील कापड गिरण्याच्या आधुनिकीकरणाकडे लक्ष दिले नाही. बाजारपेठेचा झपाटयाने ऱ्हास होताच विदर्भातील कापड गिरण्या बंद पडु लागल्या यावर उपाय म्हणून ाासनाने त्या ताब्यात घेउन महामंडळामार्फत चालविल्या परंतु त्याचे योग्य आधुनिकीकरण करण्याकडे मात्र सरकारने लक्ष दिले नाही पश्चिम महारा ट्राचा तुलनेत विदर्भ व नागपूर ाहरातील हॅडलुम उद्योग पुरेशा संख्येत मोठया उद्योगामध्ये परिवर्तीत होउ ाकला नाही कारण हलबा को टी लोकसमूहाची नेतृत्व राजकीय नेत्याच्या आश्वासनाला बळी पडून जाती जमाती वि ायक ाासकीय सवलती प्राप्त करण्याच्या चळवळीमध्ये गुंतून पडले विदर्भात मोठया उद्योगधंदयाना व्यापार वि ायक गरजा भागविणारे पुरक उद्योग निर्माण होत असे का घडले याचे अध्ययन करण्याची नितांत गरज आहे.

महारा ट्रात उस पिकाला जेवढे महत्व व लक्ष दिल्या गेले तेवढा विदर्भातील कापुस उपेक्षीत राहीला विदर्भातील पांढऱ्या सोन्याला न्याय तर मिळालाच नाही उलट आर्थिक स्थिती खालवली. विदर्भाला कापसाच्या रूपाने पांढऱ्या सोन्याचा रूपात वैभव प्राप्त होउनही त्या पिकाकडे आजपर्यंत दुर्लक्ष करण्यात आले, ढाक्याची मलमल विदर्भाच्या कापसापासून तयार होते. ढाक्याने स्वत:चा ठसा जगात उमटविला तो केवळ विदर्भाचा भरवशावर आणि विदर्भातील ोतकरी मात्र आत्महत्तेस प्रवृत्त झाला याला उदासिन सरकारी धोरण आहे हे सत्य नाकारता येत नाही.

जंगल व आदिवासीचा विकास :–

विदर्भात आदिवासीची संख्या महारा ट्रातील इतर प्रांताच्या तुलनेत अधिक आहे. विदर्भात अमरावती विभागात मेळघाट आणि नागपूर विभागात चंद्रपूर गिडचिरोली, गोंदिया जिल्हयामध्ये जंगलपट्टे आहेत जे ाहरी झालेले नाही आदिवासी जंगलाच्या आधारे राहणे पसंत करतात. जंगल व आदिवासी यांच्या आधुनिक पध्दतीने समन्वयीत विकास न झाल्यामुळे तेथील गरीबीच्या आधारावर नक्षलवादी वाढत आहे. त्यामुळे गरीब व बरोजेगार तरूण नक्षलवादाकडे आक र्िक होत आहे. जंगल पर्यावरण आदिवासी विकास व नक्षलवाद नियंत्रण हे तिनही प्रश्न एकमेकांशी जोडलेले आहोत.

विदर्भ विकासाचे प्रारूप :–

विदर्भ विकासाचे प्रारूप हे मुंबई पुण्याच्या बेधुंद औद्योगिकरणाची प्रतिकृती असने योग्य होणार नाही. अतिकेंद्रीकरणाबरोबर तिथे गुन्हेगारी भयानक प्रमाणात वाढली असे विदारक चित्र विदर्भात होउन देण्याची जनतेची व जनप्रतिनिधीची आहे.

आदिवासीचा जंगल विकास व पर्यावरण रक्षण हया कार्याचे प्रशिक्षण देउन त्यांना केवळ मजूर न संबोधता नैसर्गीक सहमालक म्हणून विकास कार्यात अश्या पध्दतीने सहभागी करूण घ्यावे लागले, ज्यामुळे त्यांना व भिर रोजगार, व भिर उत्पन्न मिळत राहील.

विदर्भाचा विकास पश्चिम महारा ट्रासारखा व्हावयास नको, वेगळया प्रकारचा आणि सामान्य मानसाला घेउन व्हावा. हिसेंला आमंत्रण देणारी अतिश्रीमंती नको आणि बहुतांश लोकांना झोपडपटयांमध्ये डांबनारी गरीबी सुध्दा नको, त्यामुळे विदर्भ वेगळे झाल्याशिवाय विकास धोरणेही बदलणार नाही.

नि क र्ष :—

विदर्भ स्वतंत्र झाल्यास ६० टक्के वीज, पाणी, सिंचन दुसऱ्या राज्यात न जाता त्याचा इथल्या कृ षी पंपाना, यंत्रमागाना, छोटया आणि मोठया उद्योगांना मिळू लागल्यावर देखील उत्पादकता व उत्पादन वाढेल. वनावर आधारीत आधुनिक उद्योग निघाल्यास रोजगार व पैसा आदिवासी पर्यंत पोहचेल, तेथील नापिकी व दृ ष्काळी परीस्थिती दुर होउन सिंचनातून चारा विकास केल्यास दुग्ध विकास होईल.

सारांश :—

विदर्भाची अर्थव्यवस्था सक्षम, स्थिर व समृध्द होईल व प्रत्येक विकास कार्यक्रम निवडतांना त्याचा जास्तीत जास्त जिल्हयांना लाभ होईल असे नियोजन नव्या नेतृत्वाने केले म्हणजे सर्व जिल्हयांचा विकेंद्रीत विकास होईल, वैदर्भिवासीयांना सुखी, समृध्द करावयाचे असेल, कुपो ान, दारिद्रय, बेकारी व बेरोजगारीचे प्रमाण कमी करावयाचे असेल तर लहान लहान राज्याचा विचार होणे किती गरजेचे आहे हे जन आंदोलकांनी व राजकीय पुढाऱ्यांनी लक्षात घेतले पाहिजे व विदर्भाला स्वत:चे स्थान निर्माण करण्याची संधी उपलब्ध करून दिली पाहिजे.

संदर्भ ग्रंथ :—

१) विद्याधर पुंडलीक : आर्थिक विकासाच्या सामाजिक बाजू

२) नी. वि. सोवनी : भारतातील राजकारण व अर्थकारण

३) प्रा. कविमंडळ : विकासाचे अर्थशास्त्र व नियोजन

४) डॉ. प्रकाश बोबडे : महारा ट्रातील आर्थिक विकासाच्या सामाजिक बाजू

५) डॉ. श्रीनिवास खांदेवाले : विदर्भ राज्य संकल्पना, द्वितीय आवृत्ती २०१२, व्हिसा बुक्स पब्लीकेशन.